

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSRLƏRDƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRLƏ
ƏLAQƏLƏRİ DASTAN VƏ BAYATILARDA**

İ.H.ABDULLAYEV
Bakı Dövlət Universiteti
ilqarheydaroglu@mail.ru

Məqalədə Azərbaycanın xarici ölkələrlə əlaqələrinin dactan və bayatılarda necə əks olunmasından danışılır. Burada “Kitabi- Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları vasitəsi ilə Azərbaycanın Gürcüstan, Suriya və Osmanlı Türkiyəsi ilə olan əlaqələri, bayatılar vasitəsi ilə isə Ərəb xilafəti ilə olan əlaqələrindən danışılır.

Açar sözlər: Azərbaycanın xarici ölkələrlə əlaqələri, dastanlar, bayatılar, “Böyük İpək yolu”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, Gürcüstan, Türkiyə, Suriya, ərəblər

Müstəqillik yollarında inamla irəliləyən müasir Azərbaycan hələ qədim zamanlardan strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən yolların qovsağında yerləşmişdir. Sonrakı, orta əsrlər dövründə də Azərbaycan müxtəlif xarici ölkələrlə ticarətdə tranzit ölkə rolunu oynayırdı. Belə ki, həm şimaldan cənuba və əksinə gedən ticarət yolunun, həm də şərqdən-qərbə uzanan “Böyük İpək yolu”nun üstündə yerləşməsi də Azərbaycanın rol və əhəmiyyətini xeyli artırırdı. Strateji cəhətdən belə əlverişli mövqedə yerləşməsi Azərbaycanın müxtəlif xarici ölkələrlə geniş miqyasda iqtisadi, ticarət, siyasi və mədəni əlaqələr saxlamasına imkan vermişdir.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə olmuş müxtəlif ticarət, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri dastan və bayatılarda da geniş miqyasda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə olmuş müxtəlif səpkili əlaqələrinin əks olunduğu dastanlardan biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Bu dastanın demək olar ki, bütün boylarında Dədə Qorqud “boy boylayır, söz söyləyir.” Dədə Qorqud özünün gün güzəran etdiyi diyara gəldikdə Seyhun (Sırdərya) çayının aşağı hissələri və Yeni İrmaq sahillərində məskunlaşmış oğuz tayfaları bu çayın hər iki sahilində qışlayıb yayılır, Yenikənd deyilən qışlaqda isə onların xaqanı otururdu [1,14]. Karvanlar buradan keçib Xorasan, Rey və Həmədan şəhərlərinə, oradan da Bizans qalası Niseviyyə (Nurvin), Suriya (Şam) və Qastantəniyyəyə (İstanbul) qədər uzanırdı. Lakin son zamanlar Bizansla ölüm-dirim savaşına çıxmış Sasani şahənşahları bu yoldan keçənlər-

dən çox yüksək gömrük haqqı tələb etdiklərindən tacirlər dolayı yola Xarəzm, İtil (Volqa) çayının aşağı axarları, quzey Qafqazdan keçib Abkar ölkəsi, buradan da Qara dəniz limanları Tazis və Trabuzəndən dənizdən keçməklə Qastıntəniyyəyə yön alırdılar.

Yəqin ki, belə bir yerdə güzəran edən Qorqud ata tez-tez Çin, Bizans, İran tacirləri, hər növ din və məzhəblərə məxsus səyyahlarla ünsiyyətdə olur, onlardan dünyanın müxtəlif ölkələrində baş vermiş mühüm hadisələr barədə dəyərli məlumatlar alırdı [1,13]. Fars, sovdı dillərini, türk-uyğur ləhcəsini yaxşı bilməsi ona çox kömək edir. O zamanlar Soğd tacirləri Çinə çoxlu şüşə məmulatları, qiymətli firuzə daşları, cins atlar və s. mallar daşıyır, oradan işlənmiş xam və ipək parça ixrac edirdilər [1,113].

Şübhəsiz ki, bütün bu ticarət əməliyyatları Böyük İpək yolunun üstündə yerləşən Azərbaycandan da yan keçmirdi. Bu ticarət yolları Azərbaycandan keçməklə həm vətənimizin iqtisadiyyatının güclənməsinə, həm də Azərbaycanın adları yuxarıda çəkilən ölkələrlə sıx ticarət əlaqələri saxlamasını şərtləndirirdi.

“Dədə Qorqud” boylarından birincisi Dirsə xan oğlu Buğacın qəhrəmanlarından danışır. Bu boyda Buğac ata-ananın yeganə oğludur. O, uzun həsrətdən sonra dünyaya gəlmişdir [2, 35]. Böyükdən sonra Buğac çox qəhrəman, igid bir oğlan olur. Dirsə xanın ətrafındakı qırx namərdin gözü onu götürmür. Onlar öz xəyanətkar oyunlarını gizləndə davam etdirirlər. Dirsə xan onlara inanır, oğlu ilə ova çıxır. Oğlunu xəyanət yolu ilə oxlatdırıb geri qayıdır [3,21]. Öldüyünü zənn edir. Lakin bu vaxt Xızır Buğacın anasına dağ çiçəyi ilə ana südünü qarışdırıb yaraya qoymağı məsləhət bilir. Bu müalicə Buğacı, doğurdan da sağaldır. Lakin bundan əvvəl qırx namərd Dirsə xanın əl-qolunu bağlayıb əsir edərək Gürcüstana qaçmaq istəyirlər. Həmin vaxtlar ermənilər tərəfindən də tez-tez hücumlar olmuş. Buğac bundan xəbər tutub öz igidləri ilə onu qurtarmağa gedir və döyüş meydanında ata-oğul qarşılaşırlar. Şübhəsiz ki, haqqında söz gedən parçada Gürcüstanın (kafər ellərinin) adının çəkilməsi Azərbaycanın hələ o dövrlər Gürcüstanla olan müəyyən əlaqələrinə sübutdur.

Əsər haqqında danışarkən o da qeyd edilməlidir ki, qəhrəmanlar çox tez dinlərindən dönə bilirlər. Dirsə xanın igidləri dönüklük edəndə Gürcüstana qaçırırlar. Təsədüfi deyil ki, atası ilə mübahisəsi qızıışanda Uruz atasına deyir:

Qara gözlü igidlərimi
Boynuma alıram.
Qan Abqaz elinə mən gedərəm,
Altun xaça mən əlimi basaram,
Pilon geyən keşişin əlini öpərəm,
Qara gözlü kafər qızını mən alıram [2,68].

Yuxarıda “Kitabı Dədə Qorqud”dan gətirilən sitatlarda Abqaz elinin adının çəkilməsi heç də təsadüfi deyil. Belə ki, IX-X əsrlərdə Gürcüstanın adı “Kitabı Dədə Qorqud”da Abqaz eli kimi gedir. Həm də verilən iqtibasdan

göründüyü kimi Uruz atasından küsüb-inciyən zaman onu sanki düşmən ellərinə getməklə, dinini dəyişməklə hədələyir.

Qeyd edilməlidir ki, haqqında danışılan dövrdə Kutaisi mərkəz olmaqla yaranan Qərbi Gürcüstan knyazlığı “Avxaz çarlığı”, Şərqi Gürcüstan knyazlığı isə “Kartli çarlığı” adlanırdı [4,6]. 975-ci ildən Abxaz hökmdarı olan çar Boqrat (anası abxaz qızı olmuşdur) 1008-ci ildə yuxarıda adları çəkilən iki siyasi vahidi birləşdirə bilmişdi. Birləşmiş Gürcüstan çar sülaləsi bundan sonra “abxaz nəslı” sayılırdı. Gürcüstan çarlarının rəsmi titulu isə “Abxazlar hökmdarları” sözləri “Kartvellər hökmdarları” sözlərindən qabaq yazılırdı [4 ,6]. Buna görə də, “Kitabi Dədə Qorqud”da Gürcüstanın adının Abxaz eli kimi verilməsi tam başa düşüləndir.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə əlaqələrinin izləri “Koroğlu” dastanından da görünür. Belə ki, dastanın birinci, “Alı kişi” boyunda bildirilir ki, bir gün Toqat paşası Həsən paşa Həsən xana qonaq gəlir və ondan bir cüt aygır istəyir. Həsən xan da ona bir cüt aygırlıq at seçmək üçün Alı kişiyyə tapşırıq verir. Lakin Alı kişinin seçdiyi atlardan xoşları gəlmədiyi üçün onlar Alı kişinin gözlərini çıxartdırırlar. Haqqında söz gedən epizodda Toqat paşasının adının çəkilməsi, Həsən xanın isə onlara tabe adam kimi verilməsi faktının özü Azərbaycanın bir hissəsinin orta əsrlərdə Osmanlı Türkiyəsinin tərkibində olmasına, nəticə etibarilə tabeçiliklə də olsa, bu ölkələr arasında olmuş siyasi əlaqələrə sübutdur.

Qeyd edək ki, XV əsrdə Azərbaycandan dünyanın müxtəlif ölkələrinə xam ipək, habelə ipəkdən hazırlanan bir sıra zərif, çox qiymətli parçalar aparılırdı. Azərbaycandan Ön Asiyadakı ticarət mərkəzlərinə, xüsusən Hələbə çoxlu ipək aparılırdı. XV əsrdə Təbrizdə olmuş Venetsiya diplomatı Ambrocco Kontarininin diqqətini cəlb etmiş faktı XVI əsrdə naməlum italyan taciri də qeyd edir. O, yazır ki, Təbriz bazarlarında satılan müxtəlif növ ipəklərdən tünd qırmızı rənglisi Hələbə aparılır, orada parça və gümüşlə dəyişdirilir [5, 117].

Təbiidir ki, Hələb bazarlarına müxtəlif mallar çıxaran Azərbaycan tacirləri burada həm də qul bazarlarının olmasından xəbərdar idilər. Öz vətənlərinə qayıtdıqdan sonra qul bazarları haqqında danışdıqlarından Azərbaycanda da bu barədə kifayət qədər məlumat vardı. Ona görə də, Koroğlunun Dəli Həsənlə qarşılaşdığı səhnədə onu hədələyərək Hələbdəki qul bazarlarının adlarını çəkməsi təbii hal kimi qəbul edilməlidir. Bu fakt həm də Azərbaycanın Suriyayla geniş miqyasda ticarət əlaqələri saxlamasına sübutdur. Koroğlu deyir:

Qoç Koroğlu öz karında,
Yalan olmaz ilqarında,
Çəkib Hələb bazarında,
Səni qul edib sataram [6,17].

Azərbaycanın xarici ölkələrlə əlaqələri bayatılarda da həmçinin öz əksini tapmışdır. Bayatıların bir çoxunda ərəblərin Azərbaycana hücumu, burada

onların acgözlüklə yerli əhalidən müxtəlif vergilər yığmaqları öz əksini tapmışdır. Belə ki, 645-646-cı illərdə əl-Valid ibn Ukba Azərbaycan və Ər-məniyyəyə Osmanın dövründə, Kufənin hakimi olduğu vaxt hücum etdi. O, qabaqca Salman ibn Rəbiəni göndərmiş, özü də bir dəstə ilə Ər-məniyyə hüdud-larına doğru tələsdi. Nəhayət qoşunu ilə Azərbaycana daxil olan Abdallah ibn Şumeyl ibn Əl-Əhməsini dörd minlik qoşunla hücumla göndərdi... [7 129].

Daha sonra Əl-Valid Azərbaycan əhalisi ilə 880 min dirhəm təzminatla müqavilə bağladı [7, 129]. Bu 22-ci ildə, Nəhavənd yaxınlığındakı döyüşdən bir il sonra, Hüzeyfə ibn əl-Yəmənle bağlanmış həmin müqavilə kimi idi. N.Vəlixanlının “Ərəb xilafəti və Azərbaycan” adlı kitabında daha sonra gös-tərilir ki, sonrakı dövrlərdə əl-Valid ibn Ukba, Abdallah ibn Şubeyl əl-Əhmə-si, Salman ibn Rəbiə də Azərbaycana yürüş edərək əhalini qırır çatır, talayırlar. Təbiidir ki, bu zülm bayatılarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn:

Ərəb gəldi pay verin,	Ərəb qapdı fəsimi,
Nə istəsə pay verin,	Su kəsdi nəfəsimi,
Aza duran deyillər,	Gedin deyın anama,
Gətirin tay-tay verin [8, 44].	Tutsun mənim yasımı [9, 470]

Sarı gülü,	Əzizinəm yüz dərdim,
Ağ gülü, sarı gülü,	Dərmansızdı yüz dərdim,
Ərəblər gələn gündən	Ərəb gəldi ac oldu,
Görmədim tarı günü [11,196].	Birkən artdı, yüz dərdim [10, 32].

Gətirilən misallardan görüldüyü kimi ərəblərin Azərbaycanı işğal et-məsi, yerli əhali ilə amansız rəftar etməsi müdrək xalqımızın yaratmış olduğu və zamanımıza qədər gəlib çıxmış bayatılarda da öz əksini tapmışdır. Göst-ərməlidir ki, təkcə ərəblərin yürüşü yox, xalqımızın tarixində baş vermiş di-gər mühüm hadisələr də zamanımıza qədər gəlib çıxmış müxtəlif bayatılarda öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Elçin Muxtar Elxan. Mən Dədə Qorqud. Bakı: Adiloğlu, 2003, 96 s.
2. Kitabı Dədə Qorqud. Red-ru E.Əlibəyzadə, Bakı: Yazıçı, 1988, 263 s.
3. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı: Azərənşr, 1971, 326 s.
4. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. 2 cildə, II c., Red-rı T.Vəliyev və C.Bəydilli. Bakı: Öndər, 2004, 368 s.
5. Mahmudov Y.M. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: Gənclik, 1977, 138 s.
6. Koroğlu. Red-ru M.Zeynalova. Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.
7. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərənşr, 1983, 157 s.
8. Azərbaycan bayatıları. T. Fərzəliyev və İ. Abbasovun red-si ilə. Bakı: Elm, 1984, 260 s.
9. Bayatılar. Red-ru O. Sarıvəlli, Bakı: Azərənşr, 1956, 581s.
10. Xalqın söz xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1985, 272 s.
11. Bayatılar. Red-ru A.Vəfalı. Bakı: Yazıçı, 1985, 198 s.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА С ИНОСТРАННЫМИ ГОСУДАРСТВАМИ В СРЕДНИХ ВЕКАХ В БАЯТЫ И ДАСТАНАХ

И.Г.АБДУЛЛАЕВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрываются связи Азербайджана с зарубежными странами и отражение этих связей в баяты и дастанах.

Здесь на примере дастанов “Китаби-Деде Коркуд”, “Кероглу” показаны связи Азербайджана с Сирией, Грузией и с Османской Турцией, а также посредством баяты раскрываются связи Азербайджана с Арабским Халифатом.

Ключевые слова: связи Азербайджана с зарубежными странами, дастаны, баяты, “Великий шелковый путь”, “Китаби-Деде Коркуд”, “Кероглы”, Грузия, Турция, Сирия, арабы.

MIDDLE AGES AZERBAIJAN REALATIONS WITH FOREIGN COUNTRIES IN DASTANS AND BAYATIES

I.H.ABDULLAYEV

SUMMARY

The article deals with the relations between Azerbaijan and foreign countries in dastans and bayaties. The author researches the relations of Azerbaijan, Georgia, Ottoman Turkey in “Kitabi Dede Gorgud and “Koroglu” dastans and the relations with Arabic tribes in bayaties.

Key words: Azerbaijan's relations with foreign countries, epics, bayaties, "The Great Silk Road", "Dede Gorgud", "Koroglu", Georgia, Turkey, Syria, Arabs